

Ж.Т.Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕРІН ҮНДЕСІМІНІҢ АУЫЗША СӨЗДЕГІ КӨРІНІСІ

Аннотация: Мақалада ауызша сөз бен жазба сөздің нормалары мен жүйесі зерттеушілердің еңбектері негізінде қысқаша сипатталады. Ерін үндесімінің қазақ тіліндегі ерекшелігі мысалдар мен тілдік деректер негізінде анықталады. Сонымен қатар қазіргі уақытта еріндік дауыстылардың әсерінен кейінгі езулік дауыстылардың еріндікке айналуы қай буынға дейін жетеді деген мәселені анықтау мақсатында жазба мәтіннің ауызша формасына талдау жасалады.

Тірек сөздер: ауызша сөз, жазба сөз, ерін үндесімі, сингармонизм.

Ж. Т.Жумабаева

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова
Старший научный сотрудник, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ ОГУБЛЕННЫХ ЗВУКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье описываются нормы и системы устной и письменной речи на основе трудов исследователей. Выявляются особенности огубленных звуков на основе примеров. Также анализируются устные формы письменного текста с целью выяснения проблемы - до какого слога достигается огубление гласных после воздействия губных гласных.

Ключевые слова: устная речь, письменная речь, огубленные звуки, сингармонизм.

Zh. T. Zhumabayeva

A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Senior researcher, Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

REFLECTION OF LABIALIZED SOUNDS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article describes the norms and systems of oral and written speech on the basis of the works of researchers. The features of labialized sounds on the basis of examples are revealed. The analysis is made of the oral forms of written text in order to clarify the problem: To what syllable is labialization achieved after exposure to labial vowels?

Keywords: oral speech, written speech, labialized sounds, synharmonism.

Қазіргі уақытта жастардың тілінде орфоэпиялық норманы бұзып, жазба мәтінде сөздер қалай жазылып тұрса солай ауызша айту басым болып бара жатқаны белгілі. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы және оның маңызы туралы алғаш пікір айтушылардың бірі – проф.М.Балақаев. Ғалымның пікірінше, ... сөздердің айтылу нормасы және сол норманы сақтап сөйлеу мәселесі ескерілмей, елеусіз қалып келеді. Сондықтан да бізде бұл мәселе жөнінде күні бүгінге дейін ала-құлалық байқалады. Қазақ тілі сөздерінің айтылуы мен жазылуы әр уақытта бірдей бола бермейді. Сөздердің айтылуы мен жазылуында бірлестік болуы мүмкін де емес [1]. Осымен байланысты ғалым Р.Сыздықтың айтуынша, сөздің жазылуы мен айтылуы үнемі бірдей түсе бермейді екен, яғни сөз қалай таңбаланса, сол таңбаларды ғана сақтап айту әрдайым шарт та емес, мүмкін де емес. Әрине, қазақ тілінде жазылуы бойынша айтылатын сөздер де аз емес. Мысалы, *ара, ала, алау, аламан, алмақ, алғы*, алғашқы деген сияқты сөздердің жеке тұрғандағы айтылуы олардың таңбалауымен бірдей [2]. Жазба сөз бен ауызша сөздің әрқайсысының өзіне тән жүйесі бар екенін де зерттеуші Н.Уәли өз еңбегінде айтып өтеді: «Әдеби тілдің орфоэпиялық нормасына байланысты қиындықтың бірі жазу тәртібімен байланысты, өйткені жазба сөздің өзіне тән жүйесі бар да ауызша сөздің өзіне тән жүйесі бар. Сондықтан жазба мәтінді оқығанда жазба сөзге тән кодты ауызша сөзге тән кодқа көшіре білу қажет. Жазғанды оқу дегеніміз – жазба кодты ауызша кодқа көшіру» (докторлық дисс). Зерттеушілердің пікіріне келетін болсақ, әдеби тілдің жазбаша және ауызша түрде қызмет ететінін және олардың әрқайсысының өзіне тән нормасы бар екенін көруге болады. Р.Сыздықтың айтуынша, жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруі мен дамуына қатысты болғандықтан, ол көркем әдебиет пен баспасөзде, ғылыми әдебиет пен оқу-тәрбие кітаптарында, ресми құжаттар мен кеңсе қағаздары беттерінде көрініс табады. Ауызша әдеби тіл – бұл әдеби тілдің бір түрі. Ауызша әдеби тілге қойылатын басты талап – сөйлеу актісінде сөздерді дұрыс дыбыстау, дұрыс айту [2].

Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасын тану үшін ғалым Н.Уәли өзінің зерттеу жұмысында төмендегідей деректер келтіреді. Ғалымның айтуынша, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы жергілікті ерекшелікке қарама-қарсы қойылады. Мысалы, жергілікті ерекшеліктерде: *жылқыдар, баладар, маңлай, чач, чыбық, құдағай, бона*; әдеби тілде: *жылқылар, балалар, маңдай, шап, шыбық, құдағи, бөпе*. Сол сияқты әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы кодификацияланған жазба тілдік элементтерге қарама-қарсы қойылады [жұмұшшү] – *жұмысшы*, [шэгара] – *шекара*, [кәсі бодақ] – *кәсіподақ*; [қашша] – *қазша, қасша* т.б. [3].

Шындығында көркем мәтін болсын, ғылыми мәтін болсын жазылған мәліметті сол қалпында айта алмаймыз, оқи алмаймыз. Ол үшін алдымен жазылған мәтінді ауызша сөзге салып барып айтамыз. Жазылған мәтін ауызша сөздің нормасына түскенде ғана тыңдарманға түсінікті болады. С.Мырзабековтың айтуынша, сөздердің бірізді айтылуы тілдік қатынасты жеңілдетеді. Керісінше, белгілі бір мағынада қолданылатын сөздің (сөзформаның) дыбыстық құрамының бірдей болмауы түсінікті ауырлатып, көңілді алаңдатады. Мысалы, жергілікті: *құлдану*; әдеби: *қолдану*; жергілікті: *құрытынды*, әдеби: *қорытынды*. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, әдеби тілдің орфоэпиялық нормасы жергілікті ерекшелікке қарама-қарсы қойылып отыр. Оны ғалым сөздердің дыбыстық құрамының бірдей болмауынан сөзді түсіну қиындыққа әкелетінімен байланыстырады. Шынында сөзді дұрыс түсіну үшін оның дұрыс айтылуы да қажет. Сонымен қатар ғалым сөздерді, сөз тіркестерді жазылуынша айту да құлаққа жағымсыз естілетінін төмендегідей мысалдармен келтіреді. Жазылуы:

өлең, өзенге, қонған, қонбады, көзсіз, тазша, басымы, көкөніс. Айтылуы: өлең, өзөңгө, қоңған, қомбады, көссүз, ташиша, башишы, көгәнүс [4]. Осымен байланысты Н.Уәли өзінің зерттеу жұмыстарында былай деп келтіреді: «Әдеби тілдің ауызша нормасынан уәжсіз, мақсатсыз ауытқулардың сал-дарынан айтылған сөздің мағынасы тыңдаушы үшін бұлыңғыр тартып, тілдік қарым-қатынасқа қаяу түсіреді, бұл – бір. Екіншіден, дыбысталған сөздің өзіндік үйлесімі, үндестігі, ырғағы, әуені, әуезі болуға тиіс. Бұлар, бір жағынан, айтылған ойға, мағынаға қатысты болса, екінші жағынан естір құлаққа жағымды естіледі, естіген құлақтың айызы қанатындай болады. Сондықтан сөз аралығындағы дыбыстарды ықпалдастырып, сындырып айтудың, «қатқылдау» дыбыстарды «жұмсартып» айтудың эстетикалық мәні бар» [3].

Жоғарыда айтылған пікірлерге келетін болсақ, шынында да дыбысталған сөздердің өзіндік үйлесімі мен үндестігі сақталуы керектігін І.Кеңесбаев та өз еңбегінде айтып өтеді. Сөйлеу процесінде сөз бөлшектері де бір сөз бен екінші сөз де өздерінің айтылуы жағынан ыңғайласа, үйлесе келеді. Дыбыстардың үндесуі дегеніміз – артикуляция жағынан жуық (үйірлес) дыбыстардың біркелкі келуі. Басқаша айтқанда, сөз ішіндегі не сөздер аралығындағы дыбыстардың айтылуына қарай (дауыс қатысы, жасалу орнына қарай) ішінара жапсарласып, жанасуын дыбыстардың үндесуі дейміз.

Дыбыстардың үндесуі мынадай түрде ұшырайды: бір сөздің құрамында бірыңғай жуан дауысты дыбыстар болады; бір сөзде бірыңғай жіңішке дауысты дыбыстар болады; қазақ тілінде дауыстылар жуанды-жіңішкелі болып үндесумен қатар, кейде, ерінді, езулі болып та үндеседі [5]. І.Кеңесбаевтың еңбегінен үндесім заңдылығы қазақ әдеби тілінің ауызша әрі жазбаша формасының негізі, өзегі екенін көруге болады. Үндесім заңдылығы жазуда агглютинативтік элементтерді тарқатпай матастырып тұрса, ал ауызшада сөздердің өзара үйлесіп, үндесіп, ыңғайласып айтылуын қамтиды.

Н.Уәлидің зерттеулерінде де үндесім заңдылығы ауызша сөзде де қамтылатыны айтылады. Ғалымның айтуынша, біріншіден, қазақ тілі ауызша жүйесінің үлкен құрсауы үндесім заңы (сингармонизм заңы). Ол – тілдегі дауысты дыбыстардың бір-бірімен үйлесіп, үндесіп, ыңғайласып айтылуы. Үндесім заңының екі жағы бар. Оның біріншісі және негізгісі – бір сөз бойындағы дауысты дыбыстардың бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке айтылатын тіл үндесімі. Сөз түбірі мен оған қосылған жұрнақ, жалғанған жалғау, не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып отырады. Қазақ тілінің бұл дыбыстық заңдылығы жазуда да көрініс тапқан.

Сингармонизм заңының екінші жағы – ерін үндесімі. Бұл – бірінші буындағы ерін дауыстыларының әсерінен (**о, ө, ұ, ү**) екінші-үшінші буындағы езуліктердің (**ы, і, е**) еріндікке айналып, ұқсап, жуықтап айтылуы (Н.Уәли. Орфография, Орфоэпия. Монография). Ал осы езуліктердің қай буынға дейін еріндікке айналуы мүмкін деген сұраққа ғалымдар екінші буыннан аспайды деп жауап береді. Айталық, І.Кеңесбаев ерін үндестігі қазақ тілінде езу үндестігіне қарағанда өте сирек кездесетінін және әдеби тілде (жазу нормасын еске алғанда) ерін үндестігі тіпті еленбейтінін айта келіп ерін үндестігінің күші үш буыннан аспайды: әсіресе екі буынды сөздерде ерін дауыстысымен келген алғашқы буынның еріндік ықпалы анық сезіліп тұрады, үшінші буында солғындай сезіледі [5] деп қорытады. Қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің екінші буынынан әрі қарай сақталмайды немесе әлсірей береді деген дәстүрлі көзқарас орфоэпиялық норманы, орфографиялық норманы кодификациялауда М.Дүйсебаеваның зерттеуінде (1973), Қ.Неталиева құрастырған «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінде» (1977), Р.Сыздықованың «Сөз сазы» анықтағышында (1985,

1995) негізге алынды. Р.Сыздықтың айтуынша, сөздің басындағы немесе бірінші ашық буындағы ұ, ү, о, ө дыбыстары және екі дауыстының ортасында келген у дыбысы (тауық, бауыр сияқты сөздерде) келесі буындағы ы, і дыбыстарын өзгертіп, ұ, ү-лерге жуықтатып естіреді. Еріндік дыбыстардың ықпалы үшінші, төртінші буындарда біртіндеп әлсірей береді [6]. Ал профессор Н.Уәлидің пікірінше, «ұ, ү ерін дауыстылары алғашқы буында естіліп, айтылады да, ары қарай солғындайды. Мысалы: *сүйініш – сүйінүш, сүйініш – сүйінүшіш, мүскіліктің – мүскүлүктің, құбылыс – құбүлүс*. Ал ө дыбысымен айтылған екінші буыннан кейінгі і әрпі ү дыбысына ұқсап, айтылып барып, ерін үндестігі солғындайды. Мысалы: *төбесінің – төбөсүнің, көгершін – көгөршүн*. Сондай-ақ *көбөлөк, дөңгөлөк* сияқты үш буынға дейін ө-мен айтылатын сөздерде ерін үндестігі төрт буынға да барады: *көбелектің – көбөлөктүң, дөңгелекті – дөңгөлөктү, бірақ көбелекке – көбөлөкке, дөңгелек-ке – дөңгөлөкке»* [3].

Бірінші буындағы ерін дауыстыларының әсерінен кейінгі буындағы *е, ы, і* дауыстылары айтылуда *о, ө, ұ, ү* дыбыстарына айналатыны жоғарыда айтылды. Алайда бұдан бөлек ерін үндесіміне сәйкес айтылатын сөздер де қазақ тілінде жеткілікті. Ол *уу* және *үу* дыбыс тіркесін білдіретін *у* әрпімен байланысты сөздер. Н.Уәлидің сөзімен айтатын болсақ: «Бірінші буындағы *ұ, ү* дауыстыларының әсерінен екінші-үшінші буында жазылатын езулік дыбыстар еріндікке айналады. Мысалы: *құғын – құғұн, құқыл – құқұл, құжыңдау – құжұңдау, құлық – құлұқ, шулы – шұлұ, тумыс – тұмұс, туылу – тұұлұ, туырлық – тұұрлұқ, туыс – тұұс, тумыш – тұмұш»* (Н.Уәли монография). Ал С.Мырзабековтың пікіріне келер болсақ: «*у – қос ерін, ызың, үнді дауыссыз. У-дың еріндік кші тіпті еріндік дауыстылардан да басым. Сондықтан да ол өзінен кейін ы, і е сияқты езуліктерді айтқызырмайды: аұл (ауыл), даұс (дауыс), дәуір (дәуір), сәуір (сәуір) әуө (әуе), әуөз (әуез), дәурөн (дәурен)*.

Сонымен қатар С.Мырзабеков езулік дауысты *а* дыбысының да *о*-ға жуықтап айтылатын кездері болатынын көрсетеді. Мысалы, *ойбай – ойбой, айхай – ойқой, ойпыр-ай – ойпырой, ойпырым-ай – ойпұрмой, сонау – соноу, осынау – осұноу*.

Қазіргі уақытта жоғарыда аталған ерін үндестігі байқалатын сөздерді жазылуынша айту көбейіп барады. Осымен байланысты С.Мырзабеков фонетика үшін сөздің жазылуы емес, айтылуы, естілуі маңызды дей келе, сингармонизмнің мәні мен сәнін құрауға тіл және ерін үндестігі тең қатысатынын және ерін үндестігінің күші екі буынмен шектелмей, бірінші буында дөңгеленіп, сүйірленіп алған ерін екінші буында тез жайылып өз қалпына келмейтінін және ол үшінші буында да аяқтала қойматынын айтады.

Қ.Неталиева алғашқы буындағы еріндіктің әсерінен кейінгі буындағы езуліктердің айтылуда еріндікке айналатынын айта келе, қос сөздер мен біріккен сөздерде үшінші, төртінші буындардағы дауыстылар толық өзгеріске ұшырайтынын мысалдар арқылы келтіреді. Мысалы, *жазылуы: түйдек-түйдек, ұңғыл-шұңғыл, қорлық-зорлық, үшті-күйлі, тоқты-торым, шұп-шұңқыр, түр-түсі, уақ-түйек, ұйқы-тұйқы, төсек-орын, жол-жөнөкей, күмбір-күмбір, күйініш-сүйініш, көрінер-көрінбес, көптеп-көмектеп*. Айтылуы: *түйдөк-түйдөк, ұңғұл-шұңғұл, қорлұқ-зорлұқ, үштү-күйлү, тоқтұ-торұм, шұп-шұңқұр, түр-түсү, уақ-түйөк, ұйқұ-тұйқұ, төсек-өрұн, жол-жөнөкей, күмбұр-күмбұр, күйүніш-сүйүніш, көрүнер-көрүнбес, көптеп-көмөктеп*.

Жалпы қазіргі уақытта еріндік дауыстылардың әсерінен кейінгі езулік дауыстылардың еріндікке айналуы қай буынға дейін жетеді деген мәселені анықтау мақсатында төмендегі жазба мәтіннің ауызша формасы беріліп отыр.

«Тарыйх-ый Рәшідий»-деректемелік құндылығы зор ^иеңбек

Үстүмүздегі жылы республика жұртшұлұғы қазақ қанд^иғының құрұлғанына 550 жыл толұуун кеңінен атап өтууде. Қанд^иқтың 1465 жылы құрұлғаны тұуралы нақты деректің Мұхаммет Қайдар Дұулаттың «Тарыйх-ый Рәшідий» атты ^иеңбегінде аталат^ины тұуралы ғыл^имый жұртшұлұқ жақсы білет. Моғолстанның екі жүз жылдық тарыйхын байандайтын «Тарыйх-ый Рәшідий» екі дәптерден тұрад. Бірінші дәптерде – 70 тарау, ал екінші дәптерде – 117 тарау бар. М.Қайдардың өзү жазғандай, бірінші дәптердің 17 тарауы түгөлдей Шарафидин Әліі Иәззидің «Зафарнама» (Жеңіс кітабы) атты ^иеңбегінен алынған. Сондай-ақ, екінші дәптердің жекелеген тараулары Жовейнидің «Тарыйх-е-Жаһангошай» (Әлемді жаулап алұушұның тарыйхынан) кітәбынан алынғаны айтылад. Автор өзү пайдалаңған ^иеңбектер қатарында Йәзді мен Жовейнидің жоғарыда аталған шығармаларын, Рәшідидің Фазлолақтың «Жәмий-ат-тауарыйх» (Жалпы тарыйх) атты ^иеңбегін, Һамдола Мостұфийдің «Тарыйх-йе Гөзійде» (Таңдаулы тарыйх) атты тұуунд^исын, Маулана Абдол Рәзақтың «Тарыйх-ый Мәнзұум», Ұлқбектің Ұлұс әрбәг-е (Төрт ұлыс) ^иеңбектерін атайды. Автырдың Зәһийредийн Мұхаммет Бабырдың «Бабырнама» тұуунд^исын оқұп, «Тарыйх-ый Рәшідий» кітәб^ин жазууға кіріскен һәм ол шығармадан пайдалаңғаны анық.

Мұхаммет Қайдар бабамыздың бұл ^иеңбегі қазақ тіліне тұңғұш ірет белгілі шығыстанұушы ғалым Ислам Жеменей тарапынан аударылып, 2003 жылы Алматыда бас^илып шықты. Ислам Жеменейдің аталмыш шығарманың парсы тіліндегі араб графикалы бас^илымы бойұнша жасаған текістологиялық^иеңбегі Тараз қаласында 2014 жылы баспа жүзүн көрген болатын. М.Қ.Дулат ^иеңбегі үстүмүздегі жылы жаңа бас^илымда дайарланып, оқ^ирман назарына ұсұн^илып отұр.

Жоғарыда берілген мәтінен екінші буында келетін сөздерді көрсететін болсақ: *Үстүмүздегі, жұртшұлұғы, құрұлғанына, тұуралы, жұртшұлұқ, өзү, түгөлдей, тұуунд^исын, оқұп, жазууға, тұңғұш, шығыстанұушы, жазууға, бойұнша, жүзүн, ұсұн^илып, отұр.* Бір байқағанымыз, төрт буынды сөздерде езуліктердің еріндікке айналуы үшінші буынға дейін барады екен, ал ал екі және үш буынды сөздерде екінші буыннан аспайды. Профессор Н.Уәли еңбегінде бірінші буындағы ұ, ү дауыстыларының әсерінен екінші-үшінші буында жазылатынезулік дыбыстар еріндікке айналады деп келтірілген. Жоғарыда келтірілген мәтіннен туындысын – тұуунд^исын деген сөзден ұу дыбыс тіркесі өзінен кейінгі езулік дауысты ы дыбысын еріндікке айналдырып жібергенін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1965.
- [2] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 480 б.
- [3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы, 2007. – 60 б.
- [4] Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілі фонетикасы. – Алматы, 1997. – 217 б.
- [5] Кенесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1975.
- [6] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана, 2000.